

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
28. számú művészet- és művelődéstörténeti tudományok besorolású doktori
iskola

Molnár Szabolcs

Nyelv és zenei műveltség
az 1830-as évek Magyarországon

című doktori értekezésének tézisei

Témavezető: Margócsy István (PhD)

Budapest
2024

I. A téma és a kutatás előzményei

2009-ben, Gioachino Rossini *Sevillai borbély* című operájának magyarországi recepciótörténetét kutatva lettem figyelmes az 1831 és 1834 között megjelent 12 kötetes lexikonra, a *Közhasznú esmeretek tárára*. Legelsőként a lexikon nyelvezete tűnt különösen érdekesnek, a tartalma csak valamivel később. A zenei tárgyú szócikkekben való elmélyedés során vált fokozatosan világossá ezen szövegtörzs jelentősége, valamint nyugtalanítóvá az a kérdés, hogy közel két évszázadon át a *Közhasznú esmeretek tárá*t miért nem fedezte fel magának a terminológiatörténeti, művelődéstörténeti és zenetörténeti kutatás, illetve miért nem hivatkozták a 19. század első évtizedeit tárgyaló muzikológiai szakmunkák.

A kutatás első fázisában a tizenkét kötet zenei tárgyú szócikkeinek, szócikkrészeinek kigyűjtése és átírása történt meg. Világossá vált a szövegtörzs dimenziója, az átírásnak köszönhetően pedig a szövegegyüttes a későbbi – nyelvészeti, stilisztikai, tartalmi, statisztikai – kutatás számára is könnyen kezelhető és szűrhető lett. Már a kutatás ezen fázisában cél volt, hogy az ekként kialakított *Közhasznú zenei ismeretek tárá*t a disszertáció *Függelékeként* nemcsak a disszertáció olvasói számára, hanem a szélesebb nyilvánosság számára is elérhetővé kell tenni.

A *Közhasznú esmeretek tára* közel kétszáz éves mellőzöttségére nehéz kielégítő magyarázatot adni, az értekezés éppen ezért nem is az okokat kutatja, inkább egy-egy beszédes példa segítségével a mellőzöttség pusztán tényére, a recepció hiányára kívánja felhívni a figyelmet: arra, hogy a korszak jeles kutatói miként nem vettek tudomást a lexikonról; hogy sem a nyelvészek, sem a zenetörténészek terminológia-történeti kutatásainak forrásanyagában nem játszott szerepet; hogy a lexikon köteteire a korszak művelődéstörténetével és nyelvhasználatával foglalkozó kutatás nem figyelt fel. Valamint arra, hogy a lexikon zenei szócikkei miatt kipattant, sajtó- és kritikátörténeti szempontból hallatlanul izgalmas, nyilvánosság előtt zajló polémia dokumentumai – bár azok szorosan kötődtek a lexikon-pörként elhíresült vitához – kimaradtak a vitához kapcsolódó alapvetőnek tekinthető szöveggyűjteményből.

A kutatás második fázisában az 1830-as évek nyelvi – különös tekintettel a disszertáció zenei tárgyához kapcsolódó – környezetének a feltérképezése következett. E kutatás során további értékes és korábban fel nem dolgozott szövegforrások kerültek a felszínre, ezek közül néhány a *Függelékben* is helyet kapott.

A *Közhasznú esmeretek tára* szóhasználatára messze nem következetes, terminológiai szempontból nem szabatos. Ugyanakkor a lexikonnyelv következetlenségei, vagy épp következetességei nyelvtörténeti,

nyelvszociológiai szempontból érzékeny indikátoroknak tekinthetők. Emiatt jellemzi tehát a zenei szócikkek vizsgálatát részben nyelvtörténeti, nyelvészeti, nyelvészeti fókusz. Ez a fókusz egy sor olyan forrásszöveghez vezetett el, melyek zenetörténeti szempontból is felfedezésre érdemesek.

II. Források

A zenei szócikkek értékelésekor a nyelvi, nyelvészeti környezet felmérése mellett természetesen első helyen kell megemlíteni a fordításra kijelölt német lexikon-szöveg (1827) és a magyar adaptáció (1831-1834) részletekbe menő egybevetését. Az 1827-es német és az 1831-es magyar változat között olyan apróságoknak tűnő eltérésekre is találni példát, mint amelyet a lexikon Beethoven-szócikke: a zeneszerző 1827-es haláláról az 1827-ben kiadott német lexikon értelemszerűen még nem tud, a szócikket fordító Jakob István viszont 1831-ben már kiegészíti a szócikket a megfelelő adattal. A különböző nyelvű források összehasonlítása szempontjából ugyanakkor nemcsak az *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände – Conversations-Lexikon* hetedik kiadása (1827), hanem egy-egy esetben a korábbi és a későbbi kiadások szövegváltozatai is relevánssá váltak.

A német lexikon szócikkeinek terminológiai/köznyelvi környezetének leírása olyan korabeli német lexikonok, szótárak vizsgálatán alapul, mint amilyen például Johann Christoph Adelung szótára (1811), Joachim Heinrich Campe szótárai (1808 és 1807-1811) vagy Heinrich Christoph Koch zenei szótára (1802). A német lexikonok és szótárak mellett az értekezés gondolatmenetéhez és a vizsgált korszakhoz illeszkedő francia (*Dictionnaire de musique moderne*, 1828) és egyesült államokbeli (*Encyclopædia Americana*, 1845) szótárak és lexikonok is gazdagították ezt a forrástípust. A lexikonokat és szótárakat a bibliográfia elkülönítve tünteti fel.

A disszertáció a nyelvészeti vizsgálat szempontjából a 19. századi magyar, német, francia szótár- és lexikon-irodalom mellett értékes forrásként tekint a korabeli sajtó zenei vonatkozású, ám vegyes műfajú szövegeire (magyar nyelvűek mellett egykori német, francia és angol cikkekre is), valamint a vizsgált időszak szépirodalmára, például Barczafalvi Szabó Dávid, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc vagy Petőfi Sándor munkáira.

III. A kutatás módszerei és a dolgozat felépítése

Alan Kirkness a német nyelvi purizmus 18–19. századi történetét feldolgozó, mind a mai napig érvényes és gyakran hivatkozott munkájában arra hívta fel a figyelmet, hogy egy-egy nyelvtörténeti jelenséget szellemtörténeti és nyelvészeti kérdésként kell kezelni, azaz mindig figyelembe kell venni a nyelvi változásokra-változtatásokra irányuló törekvések társadalmi, politikai összefüggéseit. Ezt az elvet követve tehát a zenére vonatkozó reformkori nyelvhasználatot sem célszerű önmagában vizsgálni, érdemes számításba venni annak társadalmi kontextusát is: hogyan alakítják a nyelvet a társadalmi változások, illetve mit árul el maga a nyelv a társadalmi változásokról.

Ideológiai szempontból elkötelezett nyelvhasználatot tükröz például Szabó Dávid 1841-ben fogalmazott szövege (*Vázolatok az olasz színiköltészet történetéből*), mely a kulturális újításokhoz kapcsolódó szókincs változásának egyik jellegzetes példája. E nyelvtörténeti jelenségtípussal kapcsolatban a nyelvész Kálmán László úgy fogalmazott (2019), hogy „a kulturális újításokhoz kapcsolódó szókincs (a legszélesebb értelemben véve, az ételek nevétől a szakmák, szokások stb. szókincsén át egészen a tárgyak nevéig) általában követi magukat a kulturális hatásokat”. Ha ezt a nyelvtörténeti axiómát érvényesnek tekintjük a disszertáció témájára, azaz a zenével kapcsolatos nyelvi változások természetére és a modern zenei terminológia kialakulására is, akkor hipotézisként fogadhatjuk el, hogy amennyiben a zenéhez kapcsolódó szókincs átalakul, bővül, ez egyértelműen jelzi, hogy maga a zenekultúra is átalakulóban van.

A disszertációban a fentiekkel összefüggésben tehát az 1830-as évek magyarországi zenekultúráját, illetve a nyugati zenekultúra magyarországi jelenlétét elsősorban nyelvészeti szempontból vizsgálom. A vizsgálat centrális forrása a *Közhasznú esmeretek tára*, mely az eredeti intenció szerint nem pusztán fordítás, hanem adaptáció. Az adaptáció szándéka a hazai vonatkozású tartalmak tekintetében gazdag és eredeti anyaggal kecsgetett, ám némileg csalódást keltő, hogy a zenei szócikkek ügye végülis kevés újonnan kidolgozott szöveget eredményezett. Ugyanakkor a német lexikon-szöveg fordítása, értelmezése, illetve módosítása a speciális tárgyhoz szükséges intellektuális potenciál masszív jelenlétéről árulkodik. Egyes fordítók nemcsak kiegészítették a német cikkeket, néhány esetben az eredeti szöveg nézőpontjával ellentétes, vagy ha tetszik korszerűbb szemléletet közvetítő álláspontot fogalmaztak meg.

A disszertáció *Bevezetése* a hazai és a német nyelvészeti, nyelvtisztasági polémikák mintázatának hasonlóságait tárja fel. Sikeresen kimutatni, hogy a reformkor nyelvészeti vagy tágabb értelemben a

nyelvhasználatra vonatkozó diskurzusai mennyire közeli kapcsolatban álltak – sőt: mennyire egyidejűek voltak – a németországi nyelvészeti fejleményekkel, hogy a magyar nyelvészeti viták már-már tudatosságot sejtetően tükrözték vissza a németországi polémiákat. A közkeletű felfogással ellentétben tehát a magyar nyelvújítás nem a német nyelvi befolyással szembeni mozgalomként, hanem a német törekvések pandanjaként írható le, ami különösen jól látható a zenei terminusok purista szemléletű megalkotásában.

A *Muzsikus, hangász, zenész* című fejezetben három rivalizáló fogalom története bontakozik ki. A *hang* szótőre épülő kifejezések mintája a német *Ton* szótőre épülő kifejezések voltak, és ahogy a magyar nyelvtörténetben sem vált be minden ekként megalkotott új szó, ugyanígy a németben sem. Hogy a mára már teljesen általánosan használt *zene* kifejezésünk milyen nyelvhasználati funkciót töltött be, illetve nyelvhasználati szükségletet elégített ki, arra a költészetből vett példákkal igyekeztem rávilágítani.

A következő fejezet (*Terminológia – Egy szótörténet*) a „zongora” nyelvhasználati kudarc- és sikertörténetét elemzi 1787 és 1840, azaz Barczafalvi Szabó Dávid: *Szigvárt klastromi története* regényfordítása (1787) és Vörösmarty Mihály: *Liszt Ferenchez* című költeménye (1840) között. A disszertáció arra keresi a választ, hogy ebben a bő fél évszázadban a szó (*zongora*) megalkotása és irodalmi „legitimálása” között miért van meglehetősen kevés adatunk a kifejezés használatáról, azaz: mit árul el a zenetörténetről a nyelvszociológia.

A 4. főfejezet a *Közhasznú esmeretek tára* zenei szócikkei nyomán kirobbanó sajtópolémiát / terminológiai vitát elemzi. Az 5-9. disszertáció-fejezetek a fordítást terminológiai történeti, tartalmi és a nyelvi környezet szempontjából, a szócikkek tematikája szerinti csoportosításban vizsgálja.

A disszertáció 10. fejezete, egy, az 1830-as évek utolsó harmadában született operaesztétikai értekezést, Kállay Ferenc munkáját elemzi. Kállayt szoros baráti kapcsolat fűzte Kölcsey Ferenchez, valamint meghatározó szerepet játszott a Magyar Tudományos Akadémia korai időszakában. Az egyik utolsó polihisztor volt, aki nyelvészeti, filozófiai és őstörténeti kutatásai mellett színházi kérdésekben is hallatta hangját és szócikkek fordítójaként részt vett a *Közhasznú esmeretek tára* megalkotásában. Nagyívű operaesztétikai esszéjében arra a következtetésre jut, hogy a magyar nyelv, a magyar történelem és kultúra alkalmas témákat kínál operai feldolgozásra. Kállay tudományos munkásságáról a *Múlt magyar tudósai* című sorozat számára írt összefoglaló kismonográfiát Domokos Péter (1990). A legfontosabb munkákat felsoroló bibliográfiából viszont hiányzik Kállay

operaesztétikai írása, ezért a szöveg teljes egészében megtalálható a *Függelékben*.

A disszertációhoz több táblázat kapcsolódik. A szószedetek, szófűzések a *Köszhasznú esmeretek tárában* körvonalazódó „képzeletbeli magyar zenei műszótár” egészítik ki. A különböző szövegváltozatok könnyebb összehasonlíthatósága végett néhány „szöveg-pár” szintén a táblázatok között kapott helyet.

IV. Eredmények

A zenei terminológia magyarországi történetének rendkívül élénk időszakát feldolgozó disszertáció a terminológia-történeti szakmunkákban hivatkozott forrásokon felül jelentős mennyiségben vonultat fel további forrásokat, melyek vizsgálata mind a nyelv-, mind a zene-, mind a művelődéstörténet kutatói számára új szempontok felvetését teszik lehetővé. Ugyanakkor a kutatás célkeresztjébe kerülő források értékelésekor a nyelvkritikai szempontok legalább akkora súllyal esnek latba, mint a tartalmi kérdések, sőt, a disszertáció szerzője magára a nyelvkritikai szemléletre is fel kívánja hívni a figyelmet: a digitalizált forrásszövegek ugrásszerű gyarapodásának időszakában e szemlélet különösen aktuálissá vált.

A disszertáció több olyan személyiséget is igyekszik a zenetörténetírás fókuszába állítani, akiről a zenetudományi kutatás részben vagy teljes egészében megfeledkezett. Meggyőződésem, hogy Jakab István, Dömény Sándor, Győry Sándor, Pusztay Ignác, Szabó Dávid, Petrichevich Horváth Lázár vagy Kállay Ferenc hivatkozott írásainak minősége elegendő ok arra, hogy a zenetörténetírásban a korszakot szinte kizárólagosan képviselő Rothkrepf (Mátray) Gábor szerepét a zenetudomány újraértékelje.

A tárgyalt időszak nagyformátumú egyéniségének tűnik például Dömény Sándor. Dömény neve egy, a közreműködésével készült zongoraiskola úttörő volta és az első pesti magánzeneiskola alapításában való közreműködése révén soha nem merült ugyan feledésbe, de a magyar zenei terminológia-történetben játszott szerepe mindezidáig ismeretlen volt. Nemcsak a 4. főfejezetben tárgyalt sajtópolémia miatt tűnik a korszak meghatározó alakjának, hanem Johannes Peter Müller korszakos műve (*Handbuch der Physiologie des Menschen*) fonetikai-hangtani fejezeteinek lefordítása miatt is. Ebben Dömény lényegében a kísérleti hangtan, a fonetika és a hangképzőszervek anatómiájának magyar nyelvű terminológiájának megalkotásra tett kísérletet, és kortársaival szemben mindezt meglehetősen tudatosan, a modern terminológia-elmélet kritikáját is kiálló módon tette. Ez a joggal heroikusnak nevezhető, számtalan tudásterületet érintő vállalkozás a

jövőben önálló kutatás tárgya lehetne. A szöveget teljes egészében újra közlöm a *Függelékben*.

A nyelvtörténet és a zenetörténet összekapcsolhatóságát példázzák Pusztay Ignác és Petrichevich Horváth Lázár munkái, melyek nemcsak nyelvtörténeti adalékokkal, hanem – némileg váratlanul – egy alaposan feltárt korszak és ezen korszak reprezentáns alakjának szerepéhez is új adalékokkal szolgál. Nevezetesen ahhoz, hogy milyen nyomot hagyott Liszt Ferenc művészete és magyarországi megjelenése magára a nyelvre.

A *Közhasznú esmeretek tára* zenei szócikkeit Jakab István és Győry Sándor fordította, illetve írta. Győry Sándor fordítói és szakírói képességeiről korábban semmit sem lehetett tudni. Győry rugalmasan kezelte a német forrást, a fordítandó szöveget gyakran rövidítette, kivonatolta, illetve saját eszmefuttatásokat is közbeillesztett, néhány esetben pedig a német cikkben közölt adatokat is felülbírálta. Egy-egy általa fogalmazott szócikk igen eredeti. A cimbalomról például azt írja, hogy olyan hangszer, „mellyet cigány hangászaink közönségesen használnak”. Győry igen adatgazdag leírást közöl az instrumentum alakjáról, felépítéséről, húrozásáról, hangterjedelméről és sajátos hangszínéről. A hangszer továbbfejlesztésének szükségességével foglalkozó gondolata különösen figyelemreméltó. „A cimbalmot közönségesen csak asztalosok, mivészi esmeret nélkül készítik; talán ha értelmes klavircsinálók mesteri figyelmet fordítának reá, nagyobb tökéletességre lehetne vinni.”

Győry néhány szócikk szerkezetén is változtatott, az átstrukturált változat pedig alapjaiban módosult, a *Hangszeres muzsika* (Instrumentalmusik) szócikk esetében például kreatívan korszerűsítette az eredeti német szöveget.

Győry tájékozottságát érzékelteti a német dalkomponisták névsorának kiegészítése. A német lexikon Beethovenól Zelterig, Reichardtól Mühlíngig tizenöt nevet sorol fel. Meglepő, hogy a német lexikonban Franz Schubert nevét nem leljük, de még ennél is meglepőbb, hogy Győry nem csak megemlíti, de még egy mondat erejéig értékeli is Schubertet. Úgy fogalmaz, hogy Schubert eredeti stílusú énekei a muzsikában különös korszakot képeztek. Ez a szinte észrevehetetlen mondat azt mutatja, hogy Győry mennyire finomszenzorokkal érzékeltette a kor meghatározó tendenciáit és már-már előre látta a következő évtizedek folyamatait.

V. Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk és konferenciaelőadások

Tanulmányok, cikkek

1. „«Mesterszónak okos formálása»: Zenei terminológia, vita és karaktergyilkosság, 1831-1832”, *Magyar Zene* 53 (2015)/3, 263-276.
2. „Kállay Ferenc és a magyar operaesztétika kezdetei”, *Zenetudományi dolgozatok, 2017-2018* (Budapest: BTK Zenetudományi Intézet, 2019), 157-176.
3. „Tzintzerezz egy jó szomoróztát!: Miért zongora a zongora?”, *Magyar Narancs*, 29, VIII-X. (2017)

Konferenciaelőadások

4. „Kállay Ferenc és a magyarországi operaesztétika kezdetei”, *Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság XIII. tudományos konferenciája* (2016), „A zenetörténetírás kritikájától a zenekritikairás művészetéig” Tallián Tibor 70. születésnapja tiszteletére, 2016. október 14–15.
5. „Miért is ne lehetne a' magyarnak is egy Weberje avagy Bellinije?” *Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság „Modell és inspiráció”* c. konferenciája, 2022. október 6–8.

Előadás

6. „«Mesterszónak okos formálása»: Zenei terminológia, vita és karaktergyilkosság, 1831-1832”, Kedd délutáni zenetudomány, 2014. november 11.